

**A critical discourse analysis of
"Ghamarozamaan and Gohar"
a story from One Thousand and One Nights
relying on Van Dijk's ideological square theory**

Leila Amirkhani Saraskan^{*}, Akbar Shayanseresht^{**}

Kolsoom Ghorbani Juybari^{***}

Abstract

Folktales of One Thousand and One Nights (Hezaar O Yek Shab) are the recreation of real world which present the real image of several dominant discourses in communities in the atmosphere away from the considerations of historical texts. Hence, critical discourse analysis provides an opportunity to analyze the overt and covert layers of thoughts of actors and anonymous narrators of this literary work. In the current research the tale Ghamarozamaan and Gohar is chosen from One Thousand and One Nights collection and is reviewed using descriptive analytical method relying on Van Dijk's ideological square theory and the result of the research expresses the presence of triple discourses (religion, violence, aristocracy) in a romantic story. The study and analysis of linguistic arrangements of the story at the level of meaning, syntax and rhetoric, self and other polarization reveals the story and how the narrator introduces Egypt superior to Basra in the format of a romantic

^{*} Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, (Lyrical Literature), University of Birjand, Birjand, Iran, leilaamirkhani@birjand.ac.ir

^{**} Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author), ashamiyan@birjand.ac.ir

^{***} Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran, kolsoomghorbani@birjand.ac.ir

story. This approach weakens the discourse of love under the influence of focusing on the discourse of power. Even in some cases, it reduces to be a Hegemonic tool.

Keywords: One Thousand and One Nights, Ghamarozamaan and Gohar, critical discourse analysis, ideological Square, Van Dijk.

Introduction

The story of Ghamarozamaan and Gohar is one of the relatively long narratives within the folktales of "One Thousand and One Nights". The present research seeks to explore the overt and covert ideological layers of the folktale. By using a critical discourse analysis approach from a social perspective, the research aims to examine how the discourses of romance and ideology coexist and compete within the narrative. To this end, the study adopts the theory of the ideological square in order to gain a clear understanding of the representation of 'self' and 'other' within the story. Through lens, the research seeks to demonstrate how the text, by employing specific linguistic strategies within a romantic narrative framework, aims to highlight and legitimize the ideology of a particular group while simultaneously marginalizing opposing ideologies and, in effect, certain social class or group.

Materials and Method

From a critical discourse analysis perspective, ideology is inherently linked to power. According to this point of view we can find how ideology is developing a tendency toward hegemonic discourse by analysing the text.

Van Dijk's ideological square theory offers a framework for understanding how texts construct and maintain these power dynamics through four sides of the square strategies: Emphasizing positive points of the in-group (self), Emphasizing negative points of the out-group (other), Downplaying negative points of the in-group (self), Downplaying positive points of the out-group (other).

Linguistic strategies play a crucial role in amplifying or diminishing the sides of the square at various textual levels. In the present story linguistic strategies amplified dominant discourse in three levels of semantic, syntax and rhetoric. The semantic level in the lexical layers through deixis, codes and marked words, as well as the descriptive strategy connecting language to the encoder's mentality and the context of the text, emphasizes the intended discourse. At the syntactic level, the function of the modality is noteworthy in understanding the ideology and hidden viewpoints of the text. Additionally, the length of the sentences allows the speaker

37 Abstract

to influence the audience's pause time and, consequently, the text's persuasion. Another level is rhetoric, which affects emotions and feelings, encouraging the audience to accept the discourse.

Discussion & result

The story at the semantic level, with the high frequency of the symbolic structure of religious institution and the alignment and connection of this symbolic system as a linguistic element with the intellectual structure and context, reinforces the ideological discourse of power. At this level, spatial and social indicators also support the central ideological discourse of the text namely, the religious and social superiority of the self over the other.

Additionally, the story depicts the social system of Basra and Egypt by using two groups of marked and high-frequency words. The first group of words grants social status and prestige to the story actors, derived from material and economic power, while the second group of words displays violence. Thus the power combined with violence diminishes the romantic atmosphere of the story. Description with the other levels of meaning supports the ideology of 'self' by presenting desired details.

In the level of syntax, the conditional mood with high frequency contributes to discourse of power, violence, and deception. In many parts of story, according to the descriptive strategy, the positive traits of the 'self' and the negative traits of the 'other' take on a declarative mood, and sometimes the declarative mood is used to reconstruct power and violence. The subjunctive mood, through the use of subjunctive verbs, has become more prominent, strengthening the discourse of power-seeking and continuing to compare the two societies of Egypt and Basra. The subjunctive mood, through verbs and sentences, portrays powerful image of the father of Ghamarozamaan in the position of the "Egyptian merchant." Short sentences make unsettled, bustling, and deceptive atmosphere, and along with the other linguistic strategies, push the discourse of Romance to the margins.

The story of Ghamarozamaan and Gohar is narrated far from imaginative depictions, and the level of rhetoric primarily serves a descriptive function, highlighting the strengths and weaknesses of the two poles of self and the other.

Conclusion

The story of Ghamarozamaan and Gohar, from among the four sides of Van Dijk's ideological square, is primarily built upon the side of highlighting the weakness of

the other. Religion, violence, and aristocracy are the three main discourses in the story, revolving around the axis of displaying Egypt's power, while the discourse of Romance, in the context of comparing Egypt and Basra, fades to the point of becoming a tool, and serves the ideological discourse.

Bibliography

- Aghagolzadeh, Ferdows. (2007). "Analysis of Critical Discourse and literature" in *Adab Pazhuhi Quarterly*, 1 (1), pp 17-27. [in Persian]
- Aghagolzadeh, Ferdows. (2020). "Deixis expression" in the *A Glossary Discourse Analysis and Pragmatics*, Tehran: Elmi. [in Persian]
- Bashir, Hassan. (2020). *Practical Discourse Analysis Method*, Tehran: Soroush. [in Persian]
- Beetz, J et al. (2021). Studying ideology and discourse as knowledge, power and material practices. *Journal of Multicultural Discourses*, 16(2), 103–106. <https://doi.org/10.1080/17447143.2021.1895180>.
- Eagleton, Terry. (2004). *Marxism and Literary Criticism*, Translated by Ali Akbar Masoom Beigi, Tehran: digar. [in Persian]
- Edgar, Andrew and Peter Sedgwich. (2009). "Code" in the *Cultural Theory: The Kay Concepts*, Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi, Tehran: Agah. [in Persian]
- Fairclough, Norman. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fotoohi, Mahmood. (2016). *Stylistics (theories, Approaches and methods)*, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Goldman, Lucien. (1998). *An Introduction to the Sociology of Literature*, Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh, Tehran: Naghsh- e Jahan. [in Persian]
- Hekmat, Ali Asghar. (2021). Volume 1, An Introduction to *The Thousand Nights and a Night*, Translated by Abd al Latif Tassouji, Tehran: Negah. [in Persian]
- Irwin, Robert. (2004). *The Arabian Nights: A Companion*, Translated by Fereydoun Badrei, Tehran: Farzan Rouz. [in Persian]
- Ishaqian, Javad. (2017). *New Poetry and One Thousand and One Nights*, Tehran: Afraz. [in Persian]
- Johnstone, Barbara. (2019). *Discourse Analysis*, Translated by Sayyed Jalil Shaheri Langroudi, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Laclau, Ernesto et al. (2016). *Political Discourse Analysis (The Political as a Discursive Construction)*, Compiled and Translated by Amir Rezaei Panah and Somaye Shaukat Moqrab, With an Introduction by Mohammadreza Tajik, Tehran: Teesa. [in Persian]
- Marzolph, Ulrich and Richard Van Leeuwen. (2004). *The Arabian Nights Encyclopedia*. With the collaboration of Hassan Wassouf, Volume 2. Santa Barbara: University of California.

39 Abstract

- Namvarmotlagh, bahman. (2018). *Mythology of Love in Iranian Culture*, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Norgaard, Nina et al. (2015). *Stylistics Culture*, Translated by Ahmad Reza Jamkarani and Masoud Farahmandfar, Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Samini, naghmeh. (2001). *The Book of Love and Magic (a Study of a Thousand and One Nights)*, Tehran: Markaz. [in Persian]
- Sattari, Jalal. (2016). *The myth of love and love in some Persian romances*, Tehran: Mithra. [in Persian]
- Schedel, Andre et al. (2009). *The World of One Thousand and One Nights*, Translated by Jalal Sattari, Tehran: Markaz. [in Persian]
- Shaahmoraadiyan, Kamran & Shayesteh Ebrahimi. (2014). "The Taxonomy And Rooting Of Love Stories In Thousand And A Night Stories, Based On Lucian Goldman's Genetic Structuralism". *Kohan-name-ye Adab-e Farsi (Classical Persian Literature)*, 5 (3), pp 67-86. [in Persian]
- Taylor, Stephanie. (2018). *What is Discourse Analysis?*, Translated by Erfan Rajabi and Pedram Maniee, Tehran: Neveeseh-parsi. [in Persian]
- The Thousand Nights and a Night*. (2021). Volume 6, Translated by Abd al Latif Tassouji, Tehran: Negah. [in Persian]
- Tolooei, Ali. (2018). *Sociology of Love*, Tehran: Jameeshenasan. [in Persian]
- Van Dijk, T. A. (1985). *Discourse and literature*, (Critical theory Interdisciplinary Approaches to Language, Discourse and Ideology) Volume 3, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4(2), 249-283. <https://doi.org/10.1177/0957926593004002006>.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: a multidisciplinary approach*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Van Dijk, T. A. (2000). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*, Barcelona: PamperFabra University press.
- Van Dijk, T. A. (2006). Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, 11(2), 115–140. <https://doi.org/10.1080/13569310600687908>.
- Van Dijk, T. A. (2003). *Critical analysis of discourse*, A Group of translators, Tehran: Media Studies and Research Center, Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Wodak, R. & Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.). *Methods for Critical Discourse Analysis* (pp. 1, 33). London: Sage.
- Wodak, Ruth, and Michael Meyer. (2020). *Methods of Critical Discourse Analysis*, Translated by Rahim Elghami saraaskaanroud, Tehran: University and Higher Research Institute of National Defense and Strategic Research. [in Persian]
- Wuthnow, Robert. (2020). *Sociology of Culture: a Theory about the Relationship between Thought and Social Structure*, Translated by Mostafa Mehraeen, Tehran: Kargadan. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل گفتمان انتقادی حکایت قمرالزمان و گوهر از هزار و یک‌شب (با تکیه بر نظریه مربع ایدئولوژیک ون‌دایک)

لیلا امیرخانی سراسکان*

اکبر شایان‌سرشت**، کلثوم قربانی جویباری***

چکیده

قصه‌های عامیانه هزار و یک‌شب، بازآفرینش جهان واقعیتی است که در فضایی به دور از ملاحظات متن‌های تاریخی، تصویر راستین چندین اجتماع و گفتمان حاکم بر آن را نمایش می‌دهد. از این رو تحلیل گفتمان انتقادی، مجال واکاوی لایه‌های پنهان اندیشه بازیگران و بیش از آن روایان گمنام این اثر را فراهم می‌کند. پژوهش حاضر، با گزینش حکایت «قمرالزمان و گوهر» از هزار و یک‌شب، به روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر نظریه مربع ایدئولوژیک ون‌دایک، چگونگی حضور گفتمان سه‌گانه «دیانت، خشونت، اشرافیت» را در روایتی عاشقانه تبیین می‌کند. بررسی و تحلیل تمهیدات زبانی حکایت در سطح معنی، نحو و بلاغت، قطب‌بندی خودی و دیگری روایت را آشکار و نشان می‌دهد که راوی چگونه در قالب داستانی عاشقانه، مصر را برتر از بصره معرفی می‌کند و به این ترتیب گفتمان عشق در سایه تأکید بر گفتمان ایدئولوژیک و قدرت طلب، رنگ می‌بازد و گاه تا حد ابزاری هژمونیک تقلیل می‌یابد.

کلیدواژه‌ها: هزار و یک‌شب، قمرالزمان و گوهر، تحلیل گفتمان انتقادی، مربع ایدئولوژیک.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی (ادبیات غنایی)، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران،

Leilaamirkhani@birjand.ac.ir

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)، ashamiyan@birjand.ac.ir

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران، kolsoomghorbani@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴، تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله

هزار و یک‌شب با بیش از دویست و پنجاه حکایت در چارچوب داستان بنیادین (شهرزاد و شهریار) و موضوع مرکزی عشق، ساختارهای فکری اجتماع و راویان^۱ را به تصویر کشیده است.

این مجموعه با دقت از ابعاد گوناگون عشق بهره می‌برد و در قالب ماجراهایی از انواع عشق به جنبه‌های اجتماعی مانند قدرت، تضادهای اجتماعی، ازدواج و دیگر تصاویر زندگی مردمان می‌پردازد. (Marzolph, 2004: 627) بر خلاف آنچه بارها در پژوهش‌ها آمده است، داستان‌های هزار و یک‌شب تنها روایت قصه‌های غیراخلاقی نیست بلکه تصاویر و محافل زندگی چندین فرهنگ را حکایت می‌کند (شدل و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۸-۱۷) و در این میان عشق، حلقه ارتباطی شخصیت‌های هزار و یک‌شب است. (حکمت، ۱۴۰۰، ج ۱: ۵۱)

«قمرالزمان و گوهر» از جمله داستان‌های نسبتاً بلند هزار و یک‌شب است که در طول ده شب روایت می‌شود. عشق، خیانت و مرگ (کشتن) از برجسته‌ترین بن‌مایه‌ها و مشترک میان این حکایت و بسیاری دیگر از قصه‌های هزار و یک‌شب است. عشق «به طور جدی و اساسی متأثر از فرهنگ‌هاست» (نامور مطلق، ۱۳۹۷: ۳۵) از این رو در داستان‌های عامه حضور معناداری دارد. ون‌دایک نیز ضمن تأکید بر در هم تنیدگی ادبیات و مطالعات گفتمان، تمام متون ادبی از جمله داستان‌های عامیانه را قابل بررسی در چارچوب تحلیل گفتمان می‌داند. (Van Dijk, 1985: Preface)

حکایت مورد بحث، بازروایتی از داستان بنیادین است و شهرزاد ضمن آن به شهریار گوشزد می‌کند که کشتن دختران بی‌گناه نشانه بی‌خردی است، به ویژه که حکایت با این عبارت از زبان شهرزاد به پایان می‌رسد: «هر که گمان کند که زنان همه یکسانند او از خرد بیگانه است و جنون او معالجت‌پذیر نیست.» (هزار و یک‌شب ۱۴۰۰: ج ۶، ۲۶۱۸)

قمرالزمان و گوهر، روایت بازرگان‌زاده‌ای مصری است که با شنیدن وصف زیبایی دختری بصری (همسر شیخ گوهری) دچار عشقی شورانگیز شده و راهی بصره می‌شود و پس از کامروایی، طبق نقشه عجیب دختر به اتفاق به مصر می‌گریزند اما پدر قمرالزمان مانع

تحلیل گفتمان انتقادی حکایت قمرالزمان ... (لیلا امیرخانی سراسکان و دیگران) ۴۳

ازدواج آنها می‌شود و دختر را به جرم خیانت زندانی می‌کند. در پایان دختر با تحریک بازرگان و به دست شیخ گوهری کشته می‌شود.

این داستان به نمایشنامه «دیفینه طلا» اثر پلوتوس (Plautus) بسیار شباهت دارد البته اینکه قمرالزمان با شنیدن وصف دختر، دل به او می‌بازد و راه بصره را در پیش می‌گیرد، بر خاستگاه ایرانی داستان اشاره دارد. (ثمینی، ۱۳۷۹: ۲۷۸ - ۲۷۷) گوستاو فن گرونه‌باوم (Gustave von Grunebaum) نیز حکایت حاضر و نمایشنامه دیفینه طلا را از یک ریشه کهن یونانی می‌داند. (ایروین، ۱۳۸۳: ۸۰) نظیر بن‌مایه‌های قصه قمرالزمان و گوهر در منظومه‌های ایرانی «شمس و قمر»، «همای و هما» و «گل و نوروز» آمده است. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به ستاری ۱۳۹۵: ۹۹ - ۷۸) نیز «اردشیر و حیات‌النفوس»، «سیف‌الملوک و بدیع‌الجمال» و «تاج‌الملوک و سیده دنیا» نمونه‌های دیگری از عشق توصیفی در هزار و یک‌شب است. (شاهمرادیان و ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۷۷)

پژوهش حاضر در پی دریافت لایه‌های پیدای و پنهان اندیشگانی حکایت قمرالزمان و گوهر است و قصد دارد به شیوه تحلیلی - توصیفی و با تکیه بر گفتمان‌کاوی انتقادی از منظری اجتماعی به داستان بنگرد تا چگونگی حضور همزمان گفتمان عشق و ایدئولوژی را در این حکایت تحلیل کند. بدین منظور نظریه مربع ایدئولوژیک را برگزیده است تا از این رهگذر به تصویر روشن‌تری از خود و دیگری حاضر در داستان، دست یابد و نشان دهد متن با بکارگیری راهبردهای زبانی ویژه‌ای در بستر روایتی عاشقانه، قصد دارد اندیشه کدام گروه را برجسته کرده و بدان مشروعیت اجتماعی بخشیده و در مقابل در پی به حاشیه راندن کدام اندیشه و در حقیقت کدام طبقه و گروه است. در نوشتار حاضر، متن داستان معیار گزینش راهبردهای زبانی در بررسی سه سطح معنی، نحو و بلاغت است و نگارندگان تلاش کرده‌اند نظریه را بر متن تحمیل نکرده و از آن به عنوان ابزاری برای شناخت داستان از زاویه‌ای دیگرگونه بهره برند.

۲.۱ پیشینه

پژوهش‌هایی که به هزار و یک‌شب پرداخته‌اند بیش از همه به مطالعه جنبه‌های ادبی و ریشه‌شناسی داستان بنیادین و چند حکایت مشهور آن گرایش دارند و کمتر به ابعاد اجتماعی اثر نظر داشته‌اند. جلال ستاری در بخش‌هایی از *افسون شهرزاد* (۱۳۶۸) به ابعاد اجتماعی - فرهنگی این مجموعه پرداخته است. رابرت ایروین در *تحلیلی از هزار و*

یک‌شب (۱۳۸۹) جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی شخصیت‌ها و طبقات را به تصویر کشیده است. کامران شاهمردیان و شایسته ابراهیمی (۱۳۹۳) در مقاله «طبقه‌بندی و ریشه‌یابی داستان‌های عاشقانه هزار و یک‌شب با رویکرد نقد ساختارگرایی تکوینی لوسین گلدمن» به پیوند ساختارهای این اثر با ساختارهای اجتماعی پرداخته‌اند. اولریش مارزلف (۲۰۰۴) در *دانشنامه هزار و یک‌شب* ضمن مدخل‌های گوناگون برخی مسائل اجتماعی را مطرح کرده است.

در حوزه تحلیل گفتمان، بررسی *هزار و یک‌شب* به چند پژوهش محدود است. زینب کرمی‌پور (۱۴۰۱) در مقاله «بازیابی معنای پنهان در داستان شهریار و شاه‌زمان از هزار و یک‌شب بر پایه تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف» به شناسایی زیرساخت‌های اثر و چگونگی تأثیر مستقیم و غیرمستقیم جامعه بر *هزار و یک‌شب* پرداخته است. همچنین می‌توان به پژوهش زینب کرمی‌پور، خلیل بیک‌زاده و الیاس نورایی (۱۴۰۱) در مقاله «رمزگان تولید معنا در قصه سندباد بحری بر پایه تحلیل گفتمان فرکلاف» اشاره کرد. نیز محمد خسروی شکیب، پروین جوادی و محمدرضا نعمتی در «تحلیل جامعه‌شناختی هزار و یک‌شب با تأکید بر نظریه «قدرت نرم» میشل فوکو» (۱۴۰۲) بر قدرت نرم حکایت‌های اثر و تأثیر آن بر مهار خشونت پرداخته‌اند.

در این میان پژوهشی به حکایت قمرالزمان و گوهر اختصاص نیافته و تنها در چند پژوهش به آن اشاره شده است. نغمه ثمینی در عشق و شعبده (۱۳۷۹) این حکایت را دارای ریشه یونانی دانسته است. جواد اسحاقیان در *بوطیقای نو در هزار و یک‌شب* (۱۳۹۶) در بخشی به ویژگی‌ها و ساختار این حکایت پرداخته است. در چارچوب نظریه مربع ایدئولوژیک نه در *هزار و یک‌شب* و نه در حکایت مذکور تحلیلی صورت پذیرفته است. در مجموع بیش از همه تحلیلگران متن‌های سیاسی - اجتماعی به نظریه ون‌دایک گرایش دارند. برخی از پژوهش‌هایی که مربع ایدئولوژیک را در تحلیل متن‌های ادبی به کار برده‌اند، عبارتند از: مقاله «تحلیل داستان رستم و شغاد بر اساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» (۱۳۹۳) که نشان داده است تدوین‌گران این روایت چگونه خطاهای خودی را فروکاسته و خطاهای دیگری را برجسته کرده‌اند. «تحلیل گفتمان اوصاف طبیعت و احوال اجتماع در اشعار مهدی اخوان ثالث بر اساس رویکرد ون‌دایک» (۱۳۹۶)، «بررسی و تحلیل رفتارهای ایدئولوژیک قهرمان در مقامات حریری بر اساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» (۱۳۹۹)، «بررسی راهبردهای ایدئولوژیکی صادق هدایت در تولید گفتمان برتری ایرانیان بر اساس

نظریه ون‌دایک (مطالعه موردی درام: پروین دختر ساسان)» (۱۴۰۰)، «بازتاب خود و دیگری در رمان عبدالشمس (با تکیه بر تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک)» (۱۴۰۰)، «تحلیل گفتمان رمان جای خالی سلوچ بر اساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» (۱۴۰۲)، «تحلیل شعر کیفر احمد شاملو بر اساس نظریه مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» (۱۴۰۲) و «بررسی بازنمود ایدئولوژی در گفتمان شعری (الارض و الجرح الذی لاینفتح) امل دنقل بر اساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» (۱۴۰۲).

۲. مبانی نظری

۱.۲ مؤلفه‌های تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان در آغاز راه با تمرکز بر زبان به مثابه سندی برای شناخت جنبه‌های گوناگون اجتماع، متن را بررسی می‌کرد. (تیلور، ۱۳۹۷: ۲۱) در ادامه نظریه‌پردازانی چون فرکلاف، ون‌دایک و وداک با توجه همزمان به ابعاد زبانشناسی-اجتماعی متن، بر جنبه انتقادی تحلیل گفتمان تأکید کردند. (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۶: ۲۰) این رویکرد نو، بازتاب نابرابری‌های اجتماعی را در متن جستجو می‌کند. (وداک و میر، ۱۳۹۸: ۳۳) چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی بر سه گانه «گفتمان، شناخت، جامعه» بنا شده است (لاکلا و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰۰) و سه اصطلاح «نقد، ایدئولوژی، قدرت» از کاربردی‌ترین مفاهیم آن به شمار می‌آید. (Wodak, 2009:1) و در سایه چنین دیالکتیک همواره‌ای است که ایدئولوژی مجال حضور پنهان در لایه‌های متن را می‌یابد.

در تحلیل گفتمان انتقادی، ایدئولوژی در قالب یک پراتیک مادی، به عنوان یک عامل مؤثر اجتماعی با قدرت پیوند می‌خورد. طرفداران چنین رویکردی در پی این هستند که دریابند چگونه ایدئولوژی به سمت گفتمان هژمونیک گرایش می‌یابد. (Beetz et al. 2001: 103-104) در نظرگاه ون‌دایک ایدئولوژی نظامی از باورهای مشترک در یک گروه اجتماعی است که در شکل منفی، به قدرت حاکم مشروعیت می‌بخشد و در شکل مثبت، از ایستادگی در برابر نابرابری‌های اجتماعی حمایت می‌کند. (Van Dijk, 1998: 4-6) ایدئولوژی این قدرت را دارد که در پس آنچه متن می‌گوید، بر ناگفته‌ها تأکید کند و در اثر هنری به خوبی این امکان فراهم می‌شود تا «چیزهایی که ایدئولوژی پنهان می‌کند به سخن درآیند.» (گلدمن، ۱۳۷۷: ۲۵۱) البته ایدئولوژی نه بازتاب دقیق واقعیت است و نه واقعیت را

تحریف می‌کند بلکه «تا حدودی در پیوند با زمینه اجتماعی خاصی است که در آن ظهور می‌یابد.» (وسنو، ۱۳۹۹: ۱۵۹) از این روی هدف از تحلیل گفتمان انتقادی، شناخت اندیشه و ایدئولوژی پنهان در متن است و نه تقلیل آن به گزاره‌های ایدئولوژیک صرف.

۲.۲ نظریه مربع ایدئولوژیک

به عقیده ون‌دایک در تحلیل گفتمان انتقادی، مفاهیم کلان مانند ایدئولوژی، قدرت و سلطه به طور مستقیم با مفاهیم خردی چون متن و گفتگو پیوند خورده و متن از رهگذر تمهیدات سبکی، بلاغی و معنایی قدرت اجتماعی را در خود پنهان می‌کند. (Van Dijk, 1993: 250) بر این اساس گفتمان حاکم بر متن از مجموعه عوامل فرامتنی و متنی به صورت همزمان دریافت می‌شود. (ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۵)

ون‌دایک به منظور تبیین نظام ایدئولوژیک گفتمان انتقادی، نظریه مربع ایدئولوژیک را مطرح می‌کند. چهار ضلع مربع ایدئولوژیک عبارت است از؛ برجسته کردن نکات مثبت خودی، برجسته کردن نکات منفی دیگری، کمرنگ کردن نکات منفی خودی، کمرنگ کردن نکات مثبت دیگری. (Van Dijk, 2006: 121) این چهار ضلع بر دوگانه خود و دیگری بنا شده است. در دیدگاه ون‌دایک حتی زمانی که به خود و دیگران می‌اندیشیم، خودآگاه یا ناخودآگاه اضلاع مربع ایدئولوژیک بر اندیشه، احساس و رفتارمان سایه می‌افکند و این نظام فکری تنها به موقعیت‌های ارتباطی، نزاع و اختلاف محدود نمی‌شود. (Van Dijk, 2000: 43-44)

۳.۲ راهبردهای زبانی

راهبردهای زبانی در سطوح مختلف متن به تقویت یا تضعیف ضلع‌های مربع ایدئولوژیک یاری می‌رسانند. برخی راهبردهای زبانی عبارت است از:

۱.۳.۲ سطح معنی

رمزگان: رمزگان در لایه‌های واژگانی، از دل‌سپردگی مؤلف به گفتمان‌های قدرت حکایت می‌کند. (فتوحی، ۱۳۹۵: ۲۶۱) آشنایی با اندیشه و نگرش اجتماع در شناخت رمزگان مؤثر است زیرا ماهیت رمزگان در بافت جامعه قوام می‌پذیرد. (ادگار و سجویک، ۱۳۸۷: ۱۵۱) ون‌دایک نیز در قالب پیوند سطح کلان و خرد گفتمان به این مسئله می‌پردازد.

تحلیل گفتمان انتقادی حکایت قمرالزمان ... (لیلا امیرخانی سراسکان و دیگران) ۴۷

اشاره‌گرها: این واژگان با پیوند میان زبان و ذهنیت رمزگذار با بافت متن، به ترسیم موقعیت‌هایی می‌پردازند که گفتمان ویژه‌ای را برجسته می‌کند. (نورگاد، ۱۳۹۴: ۱۴۲) بخشی از معنی اشاره‌گرها نیز همانند رمزگان، به بافت جامعه وابسته است. (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۱۷)

نشان‌دارها: واژگان نشان‌دار اغلب حاوی پیش‌انگاره‌هایی هستند که گاه میان چندین فرهنگ مشترک و گاه ویژه بافت اجتماعی خاصی هستند. «وجود معانی ضمنی و تداعی‌های مثبت یا منفی در واژه‌های نشان‌دار سبب می‌شود که این واژه‌ها در بردارنده دیدگاه و نگرش شخصی و تلقی‌های ایدئولوژیک باشند.» (فتوحی، ۱۳۹۵: ۲۶۴)

توصیف: هر چند توصیف گاه روایت را از حرکت بازمی‌دارد اما راوی از این درنگ بهره برده و «با انتخاب جزئیات خاص و توصیفات سعی می‌کند تا معنا را واضح‌تر القاء کند.» (بشیر، ۱۳۹۹: ۹۰) توقف و وضوح در صحنه‌هایی از روایت، دور از کشمکش‌ها و درگیری ذهن مخاطب به حوادث داستان، در پس خود، ذهنیت مخاطب را دستکاری می‌کند.

۲.۳.۲ سطح نحو

نحو کلام این قابلیت را دارد که موضوع متن را کنترل یا برجسته کند. (Van Dijk, 1993:277) نحو کلام از طریق راهبردهای گوناگون در شناخت مربع ایدئولوژیک راهگشاست. وجهیت (مدالیت): کارکرد وجهیت در شناخت ایدئولوژی و دیدگاه‌های مستتر نویسنده قابل تأمل است. تحلیل و بررسی وجه کلام در گفتمان، تصویری از روابط میان افراد و مناسبات اجتماعی حاکم بر آن را ارائه می‌دهد. (فتوحی، ۱۳۹۵: ۲۸۵)

طول جمله: این واحد نحوی بر میزان درنگ مخاطب در متن، تأثیر مستقیم دارد. جمله‌های کوتاه و پی در پی، فضای متن را پر از شتاب و هیجان می‌کند و در مقابل جمله‌های بلند، متن را به سمت آرامش و منطق سوق می‌دهد. (همان: ۲۷۵) بنابراین طول جمله‌ها به گوینده این امکان را می‌دهد که بر زمان درنگ مخاطب و در نتیجه بر القاگری متن تأثیر بگذارد.

۳.۳.۲ سطح بلاغت

بلاغت بر عاطفه و احساس تأثیر می‌گذارد و از این طریق گفتمان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (جانستون، ۱۳۹۸: ۴۳۴) به بیان دیگر بلاغت از مسیر القاکنندگی به فضای متقاعدکنندگی وارد می‌شود.

۳. گفتمان کاوی انتقادی حکایت قمرالزمان و گوهر

۱.۳ سطح معنی

گفتمان با گردهمایی واژگان منتخب صورت می‌یابد. در داستان قمرالزمان و گوهر، واژگان با تمهیدات متنوعی سطح معنی را در اختیار گرفته و با تشدید قطب‌بندی، برتری خودی بر دیگری را القاء می‌کنند.

۱.۱.۳ رمزگان

رمزگان نهاد شریعت با بسامد بالا، فرضیه کاربرد صرفاً ناخودآگاه آن را در این حکایت تضعیف می‌کند. انطباق و پیوند این رمزگان به عنوان یک عنصر زیبایی، با بافت و ساختار اندیشگانی حکایت حاضر و حتی در سطح کلان با سیر اندیشگانی مجموعه هزار و یک‌شب، گفتمان ایدئولوژیک قدرت را تقویت می‌کند. کاربرد رمزگان دین در سراسر این روایت عاشقانه، سرپناهی معنوی نمی‌جوید بلکه هدف غایی آن دستیابی به ابزاری هژمونیک است. راوی تلاش می‌کند از رهگذر این واژگان تکرار شونده، ویژگی مثبت خودی یعنی پایبندی به آموزه‌های شرع را برجسته کند و بدین ترتیب بر مشروعیت و اقتدار گروه خودی بیفزاید. گفتمان دین‌مدارانه حکایت به منظور اثبات وجود حیات دینی در اجتماع مصر، در قالب قیاس شکل می‌گیرد. گفتمان شبکه‌ای پیچیده از کنش‌های اجتماعی تلقی می‌شود (Fairclough, 2003: 24) و راوی حکایت حاضر هوشمندانه و «تلویحاً» خواسته است میان حیات اجتماعی مصر و عراق مقایسه و تقابلی به عمل آورد و وضعیت زندگی اجتماعی و فرهنگی مصر را سالم‌تر و بسامان‌تر معرفی کند.» (اسحاقیان، ۱۳۹۶: ۱۱۲) در سیر داستان، راوی مشخص می‌کند که مردم بصره مسلمان هستند اما نه تنها به پایبندی آنها به دین اشاره نمی‌کند بلکه آنها را در موقعیت‌هایی قرار می‌دهد که دچار رفتارهای مخالف شریعت شوند. در مقابل، مردم مصر پایبند به دین معرفی می‌شوند.

بنابراین ایجاد ارتباط بین مردم دو شهر و رفت و آمد قمرالزمان، زن گوهری، شیخ گوهری و درویش، فضا را برای طرح رمزگان مهیا می‌کند. همچنین موضوع عشق، این قابلیت را به داستان می‌دهد که همزمان فضاهای عمومی نظیر کوچه و بازار و فضاهای خصوصی مانند خانه را به تصویر بکشد تا موقعیت‌های بیشتری برای نمایش ویژگی‌های مثبت خودی و ویژگی‌های منفی دیگری در اختیار داشته باشد. به این ترتیب تأکید بر این رمزگان قطب‌بندی را به نفع مصر پیش می‌برد.

نمونه‌هایی از جملات و عباراتی که با کاربرد مکرر این رمزگان، گفتمان دینی را برجسته کرده و در نهایت حیات دینی مصر را بر بصره ترجیح می‌دهد: «پدر و مادر ایشان قرآن می‌دانستند. مادر به دخترک قرآن می‌آموخت و پدر قرآن یاد پسر می‌داد تا اینکه ایشان قرآن حفظ کردند» (هزار و یک‌شب، ۱۴۰۰: ج ۶، ۲۵۷۱-۲۵۷۰) «زن بازرگان جواب داد: توکل به خدا کن» (همان: ۲۵۷۲) «اعوذ بالله از کارهای منکر که سبب خشم پروردگار است» (همان: ۲۵۷۴) «روی به قبله در نماز ایستاد/ دو رکعت نماز کرده سلام داد/ پسر گفت این نماز از بهر چیست مگر همی خواهی که به عرش بر شوی/ چون قمرالزمان به درویش آمیخته نماز او بباید و آزدن از حد ببرد» (همان: ۲۵۷۵) «اگر او را تزویج کنی، من در دنیا و آخرت از تو بری خواهم بود» (همان: ۲۶۰۷) «پیش از نماز به جامعه‌ها داخل نشینند/ به مسجد و خانه‌ها نشینند و درهای مسجدها و خانه‌ها فرو بندند» (همان: ۲۵۸۱) «هر روز آدینه دو ساعت پیش از نماز» (همان: ۲۵۸۲) «تا اینکه فریضه عشاء به جا آوردند/ برخیزید که فریضه صبح به جا آورید/ نزدیک است که فریضه صبح بگذرد/ قمرالزمان به وضو مشغول شد» (همان: ۲۵۸۹) «طعام بخوردند و فریضه عشا به جا آوردند» (همان: ۲۵۹۱) «پس از آن فریضه خفتن به جای آوریم/ چون تعشی کردند و نماز خفتن گزاردند» (همان: ۲۵۹۲) «او را به ریب اندر افکنم تا مرا طلاق گوید» (همان: ۲۵۹۲) «چون طعام بخوردند و فریضه به جا آوردند» (همان: ۲۵۹۴) «گوهری برخاسته وضو گرفت و فریضه به جا آورده به دکان برفت/ تعشی کرده فریضه به جا آوردند» (همان: ۲۵۹۵).

۲.۱.۳ اشاره‌گرها

در داستان قمرالزمان و گوهر در سطح معنایی، اشاره‌گرهای مکانی و اجتماعی از گفتمان ایدئولوژی مرکزی متن، یعنی برتری دینی و اجتماعی خودی (مصر) در برابر دیگری (بصره) حمایت می‌کنند. «بصره و مصر» در این حکایت علاوه بر عنصر داستانی، کارکرد

ایدئولوژیک نیز دارند. داستان در خلال آمد و شد و کنش شخصیت‌ها میان دو شهر، پیش می‌رود و به این ترتیب موقعیت قیاس بافت اجتماعی - فرهنگی دو شهر فراهم می‌شود. روایت از مصر آغاز شده و در مصر به سرانجام دلخواه راوی می‌رسد و با این صورت‌بندی گفتمانی بیش از پیش شرایط مساعد مصر برجسته می‌شود. در فاصله آغاز تا پایان داستان، بصره موقعیت رویدادها و کنش‌هایی است که بر ضعف زندگی اجتماعی آن تأکید و در سایه آن باز هم ویژگی مثبت اجتماع مصر برجسته می‌شود. این تأکیدهای پی در پی اگر در قالب گزاره‌هایی صریح بیان می‌شد بدون شک مخاطب را به پذیرش ترغیب نمی‌کرد و چه بسا ذهن او را به مقاومت وامی‌داشت.

وقتی ورود قمرالزمان به بازار مصر سبب «فتنه نظارگیان و آشوب دل عاشقان گشت» (همان: ۲۵۷۲) و زمانی که درویش دچار عشق قمرالزمان شد و مردم به وی گمان بد داشتند و «پاره‌ای از ایشان می‌گفت: درویشان همی فاسقاند» (همان: ۲۵۷۳) پدر قمرالزمان درویش را آزمود و مشخص شد که خیال رفتار منکر و خلاف شرع و عرف در سر نمی‌پرورد. در این صحنه‌ها بارها بر بازدارندگی دین از رفتارهای ناپسند اجتماعی تأکید می‌شود: «بار دیگر در نماز ایستاد و پیوسته او را کار همین بود تا پنج شش کُرت قمرالزمان خواست که به نزدیک درویش رود او در نماز ایستاد» (همان: ۲۵۷۵) درویش از اهالی مصر است و طبق دیدگاه راوی در دشوارترین آزمون اخلاقی به پشتوانه فریضه نماز، پیروز می‌شود: «پدر قمرالزمان همه این سخنان می‌شنید و این کردارها می‌دید تا این که عیان گشت که درویش خیال فاسد ندارد. با خود گفت: اگر درویش خیالی می‌داشت تحمل این همه مشقت نمی‌کرد» (همان: ۲۵۷۵) به این ترتیب مصریان (خودی) مرتکب رفتار و عمل منکر نمی‌شوند. ماجرای عشق درویش به قمرالزمان از فضای پر رفت و آمد بازار آغاز می‌شود و در این مجال وضعیت اخلاقی - اجتماعی مصر در فضای طبیعی روزمره روایت شده و به این ترتیب ذهن مخاطب بیش از پیش آماده پذیرش گفتمان مورد نظر راوی (برتری خودی) می‌شود. سپس و بلافاصله درویش ماجرای عشق به زن گوهری را و در حقیقت شرایط بصره را نقل می‌کند: «بدان که من سیاحم و شهرها همی گردم. اتفاقاً روز آدینه هنگام ظهر به بصره اندر شدم» (همان: ۲۵۷۶) و در ادامه بصره از زبان درویش که از نزدیک شاهد وضعیت حاکم بوده است، به تصویر کشیده می‌شود. سپس ضمن سفر قمرالزمان، همچنان شرایط نامطلوب بصره روایت و در پایان با بازگشت به مصر اوضاع بسامان می‌شود. اشاره‌گرهای مکانی برای تأکید بر شرایط اخلاقی و اجتماعی خودی و

دیگری آمده است و همسو با رمزگان، همچنان از ایدئولوژی دین‌محور داستان حمایت می‌کند. کارکرد اشاره‌گرهای مکانی در این داستان به تکرار نیاز نداشته است و چه بسا تکرار مانع دستکاری ذهنیت مخاطب و مخل القای این برتری ضمنی می‌شد. اشاره‌گرهای اجتماعی در مقایسه با اشاره‌گرهای مکانی، بسامد بیشتری دارد و همچنان سطح معنایی داستان را به سمت گفتمان ایدئولوژیک سوق داده و بخشی از سازه گفتمان غالب را شکل می‌دهد. این واژگان همسو با دیگر اشاره‌گرها و تمهیدات زبانی، از باور دینی و قدرت گروه خودی (مصر) حمایت می‌کند. به این ترتیب که شخصیت‌ها اغلب با عنوان و لقب خوانده می‌شوند و به طور ضمنی قطب‌بندی را تقویت می‌کنند. اشاره‌گرهای اجتماعی، جنسیت (زن، مرد، پسر، دختر)، شغل «بازرگان، دلاک، گوهری» و منزلت و جایگاه طبقاتی «خواجه، درویش، ملک، پادشاه، شیخ، شیخ‌الاسلام، کنیز» کنشگران را یادآوری می‌کنند. کاربرد عناوین و القاب، ساختار اجتماعی را در داستان بازسازی می‌کند که تا حدودی بازتاب اجتماع آفرینشگران حکایت است. این دست اشاره‌گرها، هم‌راستا با اشاره‌گرهای مکانی همچنان گفتمان برتری خودی را در تقابل با دیگری تقویت می‌کنند. برای نمونه عنوان شیخ در بصره در ترکیب «شیخ گوهری» کارکرد اجتماعی - شغلی می‌یابد و در ترکیب «شیخ‌الاسلام» منزلت اجتماعی - مذهبی را در مصر بازگو و برجسته می‌کند و همچنان از دیدگاه برتری مصر در قیاس با بصره حمایت می‌کند. در این حکایت حتی از «درویشان» که به بدنامی شهرت داشته‌اند، رفع اتهام می‌شود تا همچنان «کارهای منکر که سبب خشم پروردگار است» (همان: ۲۵۷۴) در مصر اتفاق نیفتد.

۳.۱.۳ نشان‌دارها

حکایت حاضر با کاربرد واژگان نشان‌دار همزمان و موازی با لایه‌های سطحی، در لایه‌های نهانی نیز ذهن مخاطب را به نفع گفتمان مورد نظر در اختیار می‌گیرد. در طول حکایت زن گوهری تنها در چند مورد «حلیمه» نامیده می‌شود و بارها با عناوین نشان‌دار «دخترک، کنیز، روسپی» از او یاد می‌شود. در مقابل قمرالزمان اغلب با نام خود در داستان حضور دارد، در حالی که بر اساس روایت این دو همسال بوده و ماجرای خیانت به شیخ گوهری را به اتفاق رقم می‌زنند. زن دلاک نیز بارها «عجوز» نامیده می‌شود. او به عنوان نماینده زنان طبقه خود، دست به هر کاری می‌زند تا از پس هزینه‌های زندگی برآید. در مجموع زنان اهل بصره یا با زیبایی (زن گوهری) مردان را می‌فریبند یا با حيله‌های نه چندان هوشمندانه (زن

دلاک) برای تأمین معاش حتی از فریب نوجوانی غریب ابا ندارند. در مقابل خواهر قمرالزمان به عنوان نماینده زنان مصر، تا پای جان به خانواده و مردان وفادار است و حتی پس از مرگ شوهر به همسری ملک بصره نیز تن نمی‌دهد: «ای ملک در قبیله خود ندیده‌ام که زنی پس از شوهر شوی دیگر اختیار کند. من نیز پس از شوهر خود، تو را شوی نگیرم اگر چه مرا بکشی» (همان: ۲۶۱۸) این دست واژگان بیرون از بافت متن نیز تا اندازه بسیاری ماهیت نشان‌داری را حفظ می‌کنند و حاوی پیش‌انگاره‌های فرهنگی و فکری هستند زیرا اغلب گروه و طبقه اجتماعی خاصی را به ذهن تداعی می‌کنند.

علاوه بر این موارد در یک نگاه کلان، داستان با بهره از دو گروه‌واژه نشان‌دار و پر بسامد، نظام اجتماعی بصره و مصر را به تصویر می‌کشد. تفاوت این گروه‌واژگان با نشان‌دارهایی که پیشتر آمد، در این است که نشان‌داری آنها متکی به خود نبوده و از بافت داستان هویت می‌یابد و چه بسا در بافتی دیگر چنین کارکردی نداشته باشد. همچنین بخشی از نشان‌داری آنها در گرو باهم‌آیی و برآمده از کاربرد گروهی آنهاست.

گروه‌واژه اول، به کنشگران داستان امتیاز و منزلت اجتماعی برآمده از قدرت مادی و اقتصادی می‌بخشد، نظیر «گوهر، انگشتری، سکه، زر سرخ، جامه‌های فاخر، چهل نگین گرانبیست، مثنی زر، مال، دینار، اجرت، عطا». برای نمونه این واژگان در بخشی از داستان، بخشنده‌گی قمرالزمان را به عنوان نماینده مردم مصر، به رخ می‌کشد: «بگو این نگین از بهر من انگشتری بساز و آن انگشتری را به تو بخشیدم، به کنیزکی از کنیزکان خود بده. پس از آن چهل دینار به گوهری ده و به هر یکی از کارگران سه دینار عطا کن» (همان: ۲۵۸۶) و در مقابل نیازمندی و فقر مردم بصره را روایت می‌کند: «پس از آن سیصد دینار آورده به پدر خود (منظور دلاک) بده که مردی است فقیر و پریشان روزگار» (همان: ۲۵۸۶). قمرالزمان برای دیدار معشوق، مرحله به مرحله و با راهنمایی زن دلاک، زر و گوهر فراوان صرف می‌کند. دلاک و زن دلاک و حتی گوهری سالخورده با وجود مال بسیار، این صفت او را تحسین کرده و برای به چنگ آوردن دارایی او طمع می‌ورزند: «گوهری به سوی خانه شد و به زن خود گفت: من از این جوان سخی‌تر و نیکو‌روی‌تر و شیرین‌سخن‌تر ندیده‌ام و پیوسته مدحت او می‌گفت» (همان: ۲۵۸۶) در این قیاس باز هم گفتمان برتری مصر (خودی) بر بصره (دیگری) شکل می‌گیرد، اهالی مصر بخشنده و موازی آن و به طور ضمنی اهالی بصره طمعکار معرفی می‌شوند، این امتیاز مادی و اخلاقی بر قدرت مصر تأکید می‌کند به ویژه اینکه این سخنان از زبان مردم بصره نقل می‌شود. بخش‌هایی از

تحلیل گفتمان انتقادی حکایت قمرالزمان ... (لیلا امیرخانی سراسکان و دیگران) ۵۳

داستان، مسیر ملاقات قمرالزمان و زن گوهری را روایت می‌کند که با رد و بدل کردن سکه‌ها و نگین‌های گرانبهایی که قمرالزمان از مصر آورده، هموار می‌شود. در مقابل زن گوهری با هدف خیانت به شوی و دستیابی به قمرالزمان، از قاب بازی کودکان و کارد به نشان هشدار به قمرالزمان، بهره می‌برد: «قمرالزمان جواب داد: چهار قاب در جیب خود یافتم. عجز بخندید و گفت: معشوقه تو آنها در جیب تو نهاده با تو اشارت کرده است که اگر تو عاشق می‌بودی نمی‌خفتی» (همان: ۲۵۹۰) در مجموع این گروه‌واژگان با بسامد بالا، فضایی اشرافی به داستان بخشیده است که در مجموعه هزار و یک‌شب نیز حکمفرماست. گروه‌واژه دوم، خشونت را به نمایش درمی‌آورد. در سیر حکایت بارها بر فعل و عمل کشتن تأکید می‌شود. وقتی قمرالزمان در خانه گوهری به خواب می‌رود، زن گوهری با قرار دادن کارد در جیب معشوق، او را تهدید به کشتن می‌کند:

چون بامداد شد در جیب خود جز کاردی نیافتم. عجز گفت: خدای تعالی تو را در شب آینده از آسیب آن زن نگاه دارد که او با اشارت با تو گفته است که اگر بار دیگر بخوابی تو را بکشم (همان: ۲۵۹۱)

در بخش دیگری پادشاه بصره، گوهریان را به کشتن تهدید می‌کند: «همه گوهریان را حاضر آورد و به ایشان گفت: از شما همی‌خواهم که این گوهر سفته کنید و هر کس که او را سفته تواند، من تمناهای او به جا آورم. اگر کسی او را بشکند، او را بکشم» (همان: ۲۵۸۰) در بخشی دیگر از روایت، ملک بصره نیز گوهری را تهدید به کشتن می‌کند: «به خدا سوگند اگر بیم از خدا نداشتم هر آینه تو را می‌کشتم و این دختر خو برو و نجیبه را خود تزویج می‌کردم و خزینه‌ها بر او صرف می‌داشتم که چنین دختر جز ملوک کسی را نشاید» (همان: ۲۶۱۸) البته راوی با سرعت از هر دو مورد مذکور عبور می‌کند و در نهایت کسی کشته نمی‌شود. اما در مصر تنها پدر قمرالزمان است که در سه پرده از داستان به سادگی راهکار کشتن را مطرح می‌کند. نخست زمانی که به خیانتکاری درویش مظنون می‌شود که البته پس از آزمودن و اثبات بی‌گناهی، از این کار صرف نظر می‌کند: «اگر این درویش، عاشق این پسر باشد و قصد خیانتی کند ناچار او را امشب بکشم و جسد او را پنهان سازم» (همان: ۲۵۷۴) دیگر در صحنه‌ای که معلوم می‌شود زن گوهری به همسرش خیانت کرده است، او را زندانی و دستور کشتن را صادر می‌کند. بار دیگر با ورود گوهری به مصر، پدر قمرالزمان تصمیم می‌گیرد که اگر گوهری از گناه همسرش بگذرد، او را نیز در کنار حلیمه بکشد. در ادامه روایت، پس از کشته شدن حلیمه به دست گوهری، ورق

برمی‌گردد و بازرگان دخترش را که در وفاداری و زیبایی برتر از حلیمه بود، به همسری گوهری درمی‌آورد. به این ترتیب قدرت در حکایت حاضر نظیر بسیاری از داستان‌های هزار و یک‌شب و داستان بنیادین، با خشونت آمیخته است و واژگان نشان‌دار، گفتمان قدرت‌نمایی و خشونت را بر فضای داستانی عاشقانه چیره می‌کنند.

۴.۱.۳ توصیف

روایت حاضر، بازتاب و بازتولید نگرش روایتگر و اجتماع است و در دو سطح خودآگاه و ناخودآگاه با ایدئولوژی پیوند دارد و با اشکال گوناگونی نظیر توصیف و بیان جزئیات از ایدئولوژی خودی حمایت می‌کند. از سوی دیگر گاه راوی با گذر زود هنگام و با شتاب از بخش‌هایی از روایت، معنی را در لایه‌های زیرین پنهان می‌کند. بر این اساس کشف توصیف‌نشده‌ها در کنار توجه به توصیف‌ها در شناسایی گفتمان راهگشاست و گاه «در سکوت‌های معنی‌دار، در درنگ‌ها و غیبت‌های متن است که می‌توان حضور ایدئولوژی را به قاطعانه‌ترین نحو ممکن حس کرد.» (ایگلتن، ۱۳۸۳: ۶۲)

گاه عشق «به منزله قسمی تفکر و شاید دگرگونی در تفکر آشکار می‌شود» (طلوعی، ۱۳۹۷: ۱۸۸) و بستر مناسبی برای القاگری مهیا می‌کند. در حکایت قمرالزمان و گوهر حتی در صحنه‌های توصیف عشق، همچنان گفتمان برتری خودی بر دیگری برجسته می‌شود. برای نمونه پرداختن به جزئیات و توصیف زیبایی قمرالزمان، گردش زن گوهری در آدینه و قرق کردن شهر، رفت و آمدهای قمرالزمان نزد دلاک و زنش، نقشه زن گوهری برای فریب گوهری، معاشقه زن گوهری و قمرالزمان، علاوه بر کارکرد روایی، گناه قمرالزمان (خودی) را کمرنگ و گناه و فریبکاری زن گوهری (دیگری) را برجسته می‌کند. از آنجا که هر یک از این شخصیت‌های کنشگر نماینده و عضو چند گروه اجتماعی به شمار می‌آیند، همزمان رفتارهای چند گروه را پررنگ یا کمرنگ جلوه می‌دهند. روایت با توصیف جزئیات نقشه دلاک و زنش و بیش از آن فریبکاری زن گوهری (زن/بصره) و در مقابل با عبور سریع از عملکرد قمرالزمان (مرد/مصر)، او را نوجوان ساده‌ای جلوه می‌دهد که فریب اهل بصره و در رأس آنها زن گوهری را می‌خورد. در مجموع قمرالزمان پسر نوجوان و به غایت زیبایی توصیف می‌شود که به امید وصال دختری نوجوان و زیبارو راه بصره را در پیش می‌گیرد. بخشی از دارایی او را راهزنان در نزدیکی بصره غارت می‌کنند، بخشی را دلاک و زن طمعکارش با فریب از چنگش درمی‌آورند، چندین گوهر گرانبها و صدها سکه هم به

گوهری و اطرافیان او می‌بخشد تا به وصال معشوق برسد اما در اولین فرصت، این دختر است که کامروا می‌شود. در نهایت دختر با فریب همسر و بازیچه قرار دادن قمرالزمان همراه او به مصر می‌گریزد.

۲.۳ سطح نحو

۱.۲.۳ وجهیت (مدالیته)

وجه شرطی در داستان قمرالزمان و گوهر، ساختاری با بسامد بالاست که از گفتمان قدرت، خشونت و فریبکاری حمایت می‌کند. بخش اول عبارت‌های شرطی، اغلب خواسته یا حکمی است که از سوی شخصیت‌ها و متناسب با جایگاه و اقتدار آنها در طول روایت، بیان می‌شود. بخش دوم عبارت (پاسخ شرط) بیش از همه تهدید و در مواردی تأکید برای رسیدن به مقصود و در واقع قدرت است. این ساختار همراه با کلیدواژه کشتن، گفتمان خشونت و قدرت‌طلبی را برجسته می‌کند. نیز ایدئولوژی‌های دینی و اجتماعی نظیر ازدواج و جایگاه خانواده به ویژه پدر، از این ساختار بهره برده است.

در میان شخصیت‌ها، بزرگان بیش از همه از ساختار شرطی بهره برده است:

اگر این درویش، عاشق این پسر باشد و قصد خیانتی کند ناچار او را امشب بکشم و جسد او را پنهان سازم و اگر او را خیال فاسد نباشد مهمان نصیب خود خواهد خورد/ اگر از تو کاری منکر طلب کند من از منظره به سوی شما همی نگرم آن گاه فرود آمده او را بکشم. (هنر و یک‌شب، ۱۴۰۰: ج ۶، ۲۵۷۴)

«اگر او را تزویج کنی من در دنیا و آخرت از تو بری خواهم بود.» (همان: ۲۶۰۷) «اگر تو مخالفت من کنی بر تو خشم آورم و اگر سخن مرا بپذیری دختری بهتر از او پدید آورده به تو تزویج کنم.» (همان: ۲۶۰۷)

اگر این مرد به صلح راضی شد و از زن خود درگذشت او را با شمشیر دو نیمه کنم ... و زن او را با کنیزک بکشم که قلتبان و روسپی را زندگی نشاید و اگر از زن خود دوری کند و از جرم او در نگذرد، خواهر تو را بدو تزویج کنم و بیش از آنچه تو مال از او گرفته‌ای به او بدهم. (همان: ۲۶۱۴ - ۲۶۱۳)

القای فریبکاری و طمعکاری زنان به ویژه در بصره از زبان زن دلاک: «اگر ما این خبر به او بگوییم از او سودهای گران به ما رسد.» (همان: ۲۵۸۰) «اگر بار دیگر بخوابی تو را بکشد.» (همان: ۲۵۹۱)

خشونت و اشرافیت پادشاه بصره: «این گوهر سفته کنید و هر کس که او را سفتن تواند من تمناهای او به جا آورم. اگر کسی او را بشکند او را بکشم/ اگر گوهر بشکنی تو را بکشم.» (همان: ۲۵۸۰)

خیانت و خشونت زن گوهری به عنوان نماینده زنان بصره: «اگر تو مرا دوست داری از ملک تمنا کن که او فرمان دهد ... در شهر از خرد و بزرگ کسی نباشد.» (همان: ۲۵۸۱) «اگر کسی را ببینم که به من نظاره می‌کند، او را بکشم.» (همان: ۲۵۸۱) «اگر تو در ضیافت او از صرف کردن درمی چند مضایقت داری من از مال خود ضیافت مهیا کنم.» «اگر او از آمدن مضایقت کند سوگندش بده و مبالغت کن.» (همان: ۲۵۸۷) «اگر مرا خواهی کنیزک را بفروش یا مرا طلاق ده.» (همان: ۲۶۰۴)

مطیع و گول بودن مردان بصره در عبارات شیخ گوهری: «اگر من از تو بیم نداشتم و پاس خاطر تو نبود هر آینه می‌گفتم که او از تو هزار مرتبه در نکویی افزونتر است.» (همان: ۲۵۸۳)

بخش‌های بسیاری از داستان قمرالزمان و گوهر، متناسب با توصیف ویژگی‌های مثبت خودی و منفی دیگری وجه اخباری دارد. در بخش‌هایی نیز وجه اجباری به نفع بازسازی قدرت‌طلبی و خشونت غالب می‌شود. برای نمونه زن گوهری پس از شنیدن وصف قمرالزمان از زبان گوهری، چنان عاشق او می‌شود که همسرش را در ظاهر تشویق و در واقع وادار می‌کند که قمرالزمان را مهمان کند: «زن گوهری جواب داد: ای نادان بی‌ذوق ... تو امشب او را مهمان بطلب و بی او میا. اگر او از آمدن مضایقت کند سوگندش بده و مبالغت کن.» (همان: ۲۵۸۷) آمیختگی وجه اجباری با وجه شرطی، فریبکاری زن گوهری و ساده‌لوحی و بی‌تدبیری گوهری را به عنوان نمایندگان مردم بصره یادآوری می‌کند. قمرالزمان نیز مرحله به مرحله مجری نقشه‌های زن گوهری می‌شود تا فریبکاری زن و بی‌گناهی قمرالزمان برجسته شود: «تو سخن من بپذیر و من هر چه گویم چنان کن. قمرالزمان جواب داد: فرمان تو را مخالفت نکنم» (همان: ۲۵۹۳) زن دلاک نیز پی در پی به قمرالزمان و دلاک فرمان می‌دهد و آن دو بی‌چون و چرا اجرا می‌کنند: «قمرالزمان گفت: آری. عجز گفت: اکنون برخاسته به نزد شیخ گوهری شو» (همان: ۲۵۸۴)

وجه التزامی روایت، با کاربرد افعال التزامی نمود بیشتری می‌یابد و گفتمان قدرت طلبی را تقویت و همچنان دو اجتماع مصر و بصره را مقایسه می‌کند. وجه التزامی از طریق فعل‌ها و جمله‌ها تصویر مقتدری از پدر قمرالزمان در جایگاه «مرد بازرگان مصری» ارائه می‌کند. در مقابل در بصره زنی نوجوان برای دستیابی به معشوق، گوهری باتجربه را وادار به اطاعت کرده و در نهایت به او خیانت می‌کند. دلاک نیز طبق دستور زن خود عمل می‌کند و به این ترتیب زنان بصره فریبکار و مردان بصره گول و بی‌اقتدار معرفی می‌شوند. وجه التزامی در مجاورت بافت واژگانی که در سطح معنی بررسی شد، گفتمان قدرت طلبی و خشونت مردان مصر را تشدید می‌کند.

۲.۲.۳ طول جمله‌ها

جملات کوتاه با فضای ناآرام، پر رفت و آمد و فریبکارانه داستان تناسب دارد و در مقابل گفتمان عاشقانه و فضای عاطفی را بی‌رمق می‌کند. هر چند در طول داستان برخی تصاویر و دشواری‌های وصال با حوصله و گاه کندی روایت می‌شود اما در بخش‌هایی، فضای پرشتاب و مشوش، حيله‌گری زن گوهری را به عنوان نماینده زنان بصره برجسته می‌کند و جمله‌های کوتاه، همسو با دیگر تمهیدات زبانی بن‌مایه عشق را به حاشیه می‌راند: «روز دوم دخترک نقب‌زنی حاضر آورده او را به مال ترغیب کرد از آن خانه نقبی به خانه قمرالزمان برد. قمرالزمان غافل نشسته بود که دخترک به خانه درآمد و دو بدره زر با خود بیاورد.» (همان: ۲۵۹۵)

جملات کوتاه مجال کاربرد فعل‌های پی در پی را مهیا می‌کند. فعل علاوه بر پویایی و حرکت روایت، نمایش واقع‌گرایانه کنش‌ها، کشمکش‌ها، آشفتگی و سفر شخصیت‌ها را تقویت کرده و فضا را برای پذیرش دیدگاه و ایدئولوژی مورد نظر راوی فراهم می‌کند. همچنین برخی افعال در ذات خود و حتی بیرون از بافت کلام، حامل پیام و ایدئولوژی ویژه‌ای هستند. برای نمونه کاربرد فعل کشتن با بسامد بالا و حتی در صحنه‌های عاشقانه و اغلب به شکل اول شخص مفرد (می‌کشم) گفتمان برتری خودی، سلطه، قدرت و خشونت را در بافت جملات کوتاه تشدید می‌کند. چنانچه آمد، این فعل را بیش از همه شخصیت پدر قمرالزمان به کار می‌برد که همزمان به چهار گروه «مصر، مرد، پدر، شوهر، بازرگان» وابسته است و به این ترتیب همزمان آنها را ذی‌حق و صاحب قدرت جلوه می‌دهد تا جایی که حتی می‌تواند جان دیگری را بگیرند. در بصره ملک و پادشاه و زن گوهری این فعل را

به کار می‌برند اما نه با هدف اصلاح وضعیت اخلاقی و دفاع از شرع که برای پاسخ به خواسته‌های نفس. راوی چندان بر اوضاع بسامان مصر در قیاس با بصره اصرار می‌ورزد که حتی پدر قمرالزمان را در قالب یک مقایسه ضمنی از ملک و پادشاه بصره برتر جلوه می‌دهد. این در حالی است که در مجموعه هزار و یک‌شب اغلب اقتدار ملوک و امرا حفظ می‌شود.

۳.۳ سطح بلاغت

داستان قمرالزمان و گوهر به دور از تصویرپردازی‌های خیال‌انگیز روایت می‌شود. راوی بیش از همه تلاش می‌کند اندیشه و دیدگاه خود را از رهگذر ماجراهایی واقعگرا بازگو کند و تمهیدات بلاغی بیش از همه کارکرد توصیفی و برجسته کردن نقاط قوت و ضعف دو قطب خود و دیگری را دارد.

کنایه و اغراق همزمان در توصیف زیبایی قمرالزمان: «هر کس او را می‌دید بسته‌کمند زلف تابدارش می‌شد» (همان: ۲۵۷۲) «مردمان می‌گفتند: ای خواجه، هر که شیرینی فروشد، مشتری بر وی بجوشد یا مگس را پر ببندد یا عسل را سر بپوشد» (همان: ۲۵۷۲) تشبیه همراه با سجع، تناسب، واج‌آرایی و اغراق «او را دهانی است چون حلقه انگشتری و رخانی است مانده زهره و مشتری و او ظریف و لطیف و خوش‌خوی و عنبرین موی است» (همان: ۲۵۸۳) تشبیه در توصیف زیبایی زن گوهری و کنیزکان: «هشتاد تن کنیزکان دیدم قمرمنظر ... و دختر خردسال آفتاب‌رویی را دیدم ... و مانند آفتاب می‌درخشید» (همان: ۲۵۷۶) تشبیه در توصیف عشق: «آتش محبت پسر در دلش فروزان گشت» (همان: ۲۵۸۴)؛ تشبیه در توصیف تصویر اروتیک: «قمرالزمان را رخان و لبان از بسیاری بوسیدن و گزیدن مانند شعله آتش و شاخه مرجان بود» (همان: ۲۵۹۱) توصیف زیبایی زن گوهری و خشم گوهری از خیانت: «ناگاه شوهر آن قمرمنظر مانند افعی در رسید» (همان: ۲۵۹۸)

معدود نمونه‌هایی از این دست در میان بافت مشوش، پر از حرکت و اضطراب، در خیال‌انگیزی و فضاسازی غنایی تأثیر چندانی ندارد و با تأکید بر گناه، فریب و خیانت زن گوهری (دیگری)، در سوی دیگر گناه قمرالزمان (خودی) را ناچیز جلوه می‌دهد و مخاطب را به پذیرش قطب‌بندی ترغیب می‌کند.

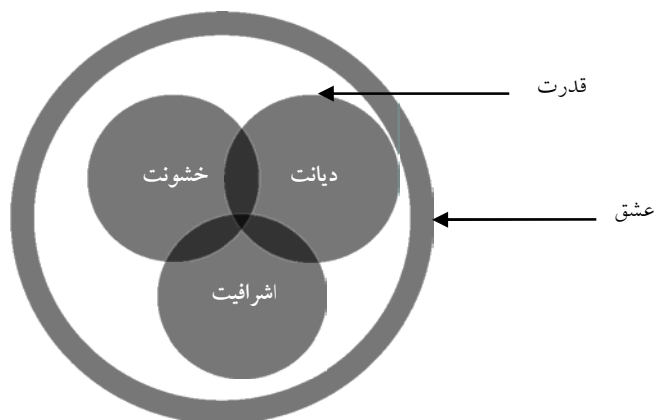
نماد، از دیگر تمهیدات بلاغی داستان است. کارکرد نمادین «گوهر، انگشتر، چهار قاب بازی، کارد، ساعت، نقب میان دو خانه، نمایش فریبکارانه زن گوهری در هیئت کنیز» در

سیر روایت، فضای خیانتکارانه داستان را علیه بصره و به نفع مصر جلوه می‌دهد و گناه زن گوهری را برجسته و در سایه آن همچنان بر بی‌گناهی و بازیچه بودن قمرالزمان تأکید می‌کند.

مبالغه نیز دو ضلع تأکید بر نکات منفی دیگری و تأکید بر نکات مثبت خودی را برجسته می‌کند. زندانی کردن دختر و پسر تا دوره نوجوانی در قصر از بیم چشم بد و فسق مردمان، زیبایی خیره‌کننده قمرالزمان به ویژه در صحنه حضور در بازار، رفت و آمد مکرر و روزانه قمرالزمان نزد دلاک و زنش که به دارایی او طمع می‌ورزیدند، تصویر قرق کردن بصره در ظهر آدینه تنها به خواست زن گوهری تا جایی که حتی گربکان نیز در کوچه و بازار نبودند، گول بودن غیرمنطقی شیخ گوهری در برابر فریب همسر خردسال و خیانتکار، صحنه معاشرت حلیمه با قمرالزمان در خواب، از نمونه مبالغه‌هایی است که وضعیت نابسامان اجتماعی و اخلاقی بصره را برجسته می‌کند.

۴. نتیجه‌گیری

- حکایت قمرالزمان و گوهر از میان چهار ضلع مربع ایدئولوژیک و ن‌دایک، بیش از همه بر ضلع برجسته کردن ضعف دیگری (بصره) بنا شده است.
- سه‌گانه «دیانت، خشونت، اشرافیت» محوری‌ترین گفتمان حکایت قمرالزمان و گوهر است که از طریق تکرار سه گروه‌واژه ایدئولوژیک تقویت و برجسته می‌شود. گروه‌واژه گفتمان دینی و در مرکز آن «نماز»، گروه‌واژه گفتمان خشونت و در مرکز آن «کشتن»، گروه‌واژه اشرافیت و در مرکز آن «گوهر»، به ترتیب دینداری، غیرت و ثروت مصریان را برجسته می‌کند. هر سه گفتمان در سطح کلان بر محور «قدرت» مصر می‌چرخد و به این ترتیب گفتمان قدرت از طریق قطب‌بندی ضمنی میان مصر و بصره در قالب حکایتی عاشقانه به مخاطب القا می‌شود. شکل (۱)

شکل ۱. لایه‌های گفتمان در حکایت قمرالزمان و گوهر

- عاشق و معشوق در این داستان بیش از اینکه کنشگران روایت عاشقانه باشند، در نقش نمایندگان گروه‌های اجتماعی مختلف حضور دارند. از این رو داستان در ایجاد فضای غنایی عاشقانه چندان موفق نبوده و گفتمان ایدئولوژیک را بیش از گفتمان عشق به مخاطب القاء می‌کند.
- گفتمان دینی روایت، به ویژه با کاربرد تصنعی رمزگان شریعت، در پی دستیابی به ابزاری هژمونیک است و از این روی فضای معنوی داستان را تقویت نمی‌کند و تنها بازنمایی مشروعیت و قدرت مصریان است.
- میان گفتمان عشق و گفتمان ایدئولوژیک لزوماً و همواره تناقض وجود ندارد چرا که در واقعیت اجتماع، گفتمان‌ها بنا به شرایط گوناگون یا یکدیگر همراه و آمیخته می‌شوند. باهم‌آیی گفتمان‌ها مادامی که حاصل دستکاری هدفمند دیدگاه خاصی نباشند، به ماهیت وجودی یکدیگر آسیب نمی‌رسانند اما به محض ورود عاملان و آگاهانه گفتمان خارج از بافت طبیعی متن، گفتمان‌ها دچار تناقض و تضاد می‌شوند. در حکایت قمرالزمان و گوهر، با اصرار راوی در قیاس مصر و بصره، گفتمان عشق تا حد ابزار و به نفع گفتمان ایدئولوژیک رنگ می‌بازد و به این ترتیب مخاطب فضایی غنایی و روایتی عاشقانه را تجربه نمی‌کند. هر چه داستان به پایان نزدیک می‌شود، این وضعیت تشدید و فضای عاطفی به نفع تسلط گفتمان قدرت، به حاشیه رانده شده و در پایان حتی عشق جای خود را به خشونت می‌دهد و جز چند واژه که با بافت و گفتمان غالب انسجام و تناسب ندارد، اثری از عشق به جا نمی‌ماند.

– قمرالزمان و گوهر در روساخت در گروه داستان‌های عاشقانه قرار می‌گیرد اما در ژرف‌ساخت متن، نشانه‌ها و مؤلفه‌های متن غنایی کمتر در آن دیده می‌شود. اگر راوی نام مصر و بصره، خیانت، فریبکاری و روسپی‌گری دختر را برجسته نمی‌کرد و گناه قمرالزمان را بی‌اهمیت جلوه نمی‌داد، فضای داستان به نفع فضای غنایی و عاشقانه تغییر می‌کرد اما راوی همواره تلاش می‌کند، مخاطب آن‌گونه که او می‌خواهد درباره شخصیت‌ها و حوادث بیندیشد و حتی قضاوت کند. هدف و زیربنای داستان عاشقانه، ایجاد عاطفه و احساس است، حال آنکه راوی قمرالزمان و گوهر با راهبردهای زبانی گوناگون، فرجام تلخ خیانت (البته برای زنان بصره) را گوشزد و مخاطب را به قضاوت درباره اهالی مصر و بصره وادار می‌کند. از این روی هر چه قصه در تحمیل اندیشه‌های ایدئولوژیک پافشاری می‌کند، به همان نسبت از فضای غنایی دور می‌شود، وضعیتی که بر داستان حاضر حاکم شده است.

پی‌نوشت

۱. از آنجا که راویان هزار و یک‌شب ناشناس و بیش از چند تن هستند، نگارندگان ترکیب «راوی/راویان» را ترجیح می‌دهند اما به سبب روانی نوشتار، متناسب با جمله‌ها از راوی یا راویان استفاده شده است.

کتاب‌نامه

- ادگار، اندرو و پیتر سجویک. (۱۳۸۷/۲۰۰۹). «رمزگان» در مفاهیم بنیادی نظریه‌های فرهنگی، ترجمه مهرا م‌هاجر و محمد نبوی، تهران: آگاه.
- اسحاقیان، جواد. (۱۳۹۶). *بوطیقای نو و هزار و یک‌شب*، تهران: افراز.
- ایروین، رابرت. (۱۳۸۳/۲۰۰۴). *تحلیلی از هزار و یک‌شب*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.
- ایگلتون، تری. (۱۳۸۳/۲۰۰۴). *مارکسیسم و نقد ادبی*، ترجمه اکبر معصوم بیگی، تهران: دیگر.
- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۶). «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات» در فصلنامه ادب‌پژوهی، ۱ (۱) (پیاپی ۱)، صص ۲۷-۱۷.
- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۹). «عبارات اشاره‌ای/ شاخص‌های اشاره‌ای» در فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی، تهران: علمی.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۹). *روش عملیاتی تحلیل گفتمان*، تهران: سروش.

۶۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

تیلور، استفانی. (۱۳۹۷/۲۰۱۸). *تحلیل گفتمان چیست؟*، ترجمهٔ عرفان رجبی، پدram منیعی، تهران: نویسه پارسی.

ثمینی، نغمه. (۱۳۷۹). *کتاب عشق و شعبده (پژوهشی در هزار و یک‌شب)*، تهران: مرکز. جانستون، باربارا. (۱۳۹۸/۲۰۱۹). *تحلیل گفتمان*، ترجمهٔ سید جلیل شاهری لنگرودی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

حکمت، علی اصغر. (۱۴۰۰). *مقدمه بر هزار و یک‌شب*، (ج ۱) ترجمهٔ عبداللطیف طسوجی، تهران: نگاه.

ستاری، جلال. (۱۳۹۵). *اسطورهٔ عشق و عاشقی در چند عشق‌نامهٔ فارسی*، تهران: میترا. شاه مرادیان، کامران و شایسته ابراهیمی. (۱۳۹۳). «طبقه‌بندی و ریشه‌یابی داستان‌های عاشقانهٔ هزار و یک‌شب با رویکرد نقد ساختارگرایی تکوینی لوسین گلدمن»، *کهن‌نامهٔ ادب پارسی*، ۵ (۳)، صص ۶۷-۸۶.

شدل، آندره و دیگران. (۱۳۸۸/۲۰۰۹). *جهان هزار و یک‌شب*، ترجمهٔ جلال ستاری، تهران: مرکز. طلوعی، علی. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی عشق*، تهران: جامعه‌شناسان.

فتوحی، محمود. (۱۳۹۵). *سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها)*، تهران: سخن. گلدمن، لوسین. (۱۳۷۷/۱۹۹۸). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، گزیده و ترجمهٔ محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان.

لاکلا، ارنستو و دیگران. (۱۳۹۵/۲۰۱۶). *تحلیل گفتمان سیاسی (امر سیاسی به مثابهٔ یک برساخت گفتمانی)*، گردآوری و برگردان: امیر رضایی پناه و سمیه مقرب، با دیباچه‌ای از محمدرضا تاجیک، تهران: تپسا.

نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۷). *اسطوره‌کاوی عشق در فرهنگ ایرانی*، تهران: سخن. نورگاد، نینا و دیگران. (۱۳۹۴/۲۰۱۵). *فرهنگ سبک‌شناسی*، ترجمهٔ احمد رضایی جمکرانی، مسعود فرهمندپور، تهران: مروارید.

وسنو، روبرت. (۱۳۹۹/۲۰۲۰). *جامعه‌شناسی فرهنگ (نظریه‌ای دربارهٔ رابطهٔ اندیشه و ساختار اجتماعی)*، ترجمهٔ مصطفی مهرآیین، تهران: کرگدن.

ون‌دایک، تئون. ای. (۱۳۸۲/۲۰۰۳). *تحلیل انتقادی گفتمان*، گروه مترجمان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

وداک، راث و مایکل میر. (۱۳۹۸/۲۰۲۰). *روش‌های تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمهٔ رحیم ایلغمی سراسکانرود، تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.

هزار و یک‌شب. (۱۴۰۰). *ترجمهٔ عبداللطیف طسوجی*، ج ۶، تهران: نگاه.

- Beetz, J et al. (2021). Studying ideology and discourse as knowledge, power and material practices. *Journal of Multicultural Discourses*, 16(2), 103–106. <https://doi.org/10.1080/17447143.2021.1895180>.
- Fairclough, Norman. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Marzolph, Ulrich and Richard Van Leeuwen. (2004). *The Arabian Nights Encyclopedia*. With the collaboration of Hassan Wassouf, Volume 2. Santa Barbara: University of California.
- Van Dijk, T. A. (1985). *Discourse and literature*, (Critical theory Interdisciplinary Approaches to Language, Discourse and Ideology) Volume 3, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4(2), 249-283. <https://doi.org/10.1177/0957926593004002006>.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: a multidisciplinary approach*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Van Dijk, T. A. (2000). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*, Barcelona: PamperFabra University press.
- Van Dijk, T. A. (2006). Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, 11(2), 115–140. <https://doi.org/10.1080/13569310600687908>.
- Wodak, R. & Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.). *Methods for Critical Discourse Analysis* (pp. 1, 33). London: Sage.